

---

*А.М. Лещенко,
викладач Херсонського державного морського інституту*

РОЛЬ МИСТЕЦТВА В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ

Російський релігійний філософ П.О. Флоренський ще в ранній період своєї діяльності писав, що треба "... сприймати все позитивне вчення Церкви і науково-філософський світогляд разом із мистецтвом" [2, 65]. Тому питання про взаємозв'язок сакрального мистецтва і релігійних почуттів логічно випливає з поставлених завдань самої Церкви: використати механізми мистецтва для впливу на психічні процеси віруючої особистості.

У сучасному суспільстві питання становлення релігійної віри, формування релігійних почуттів є досить актуальним, оскільки ці процеси відіграють значну роль у становленні особистості та її діяльності в суспільстві, а також впливають на міжособистісні відносини. Важливе значення має вплив сакрального мистецтва на формування релігійних почуттів; крім того воно постає й як феномен релігійної діяльності.

Проблема релігійних почуттів вже давно є предметом розгляду в науковій літературі і має кілька напрямів аналізування. Так, ще в ХІХ ст. американський філософ і психолог У.Джеймс зауважував, що джерело релігії треба шукати тільки в індивідуальній свідомості віруючого, насамперед, – у сфері його емоцій [1, 492]. Дослідник вважав, що релігійні почуття є досить стійкими і мають значний вплив на життєдіяльність людини, тому їх можна залічити до найважливіших біологічних функцій людства, а їх відсутність означає розпад душевного життя і загибель. Німецький філософ і протестантський теолог Ф.Шлейєрмахер взагалі всі почуття наділяє релігійним характером, а російський філософ і теолог О.Введенський підкреслює містичну природу релігійних почуттів і твердить, що людина не може не вірити. Із сучасних авторів, що досліджують проблеми релігійних почуттів, відзначимо Д.Угриновича, який аналізував питання релігійної психології.

Проблеми сакрального мистецтва дослідники розглядають у різноманітних ракурсах, але найчастіше порушуються питання щодо конкретної мистецької галузі, а якщо трапляється питання релігійної віри і сакрального мистецтва – то, здебільшого, в найзагальніших рисах.

Тому поставимо собі за мету проаналізувати питання: взаємозв'язку релігійних почуттів і сакрального мистецтва; емоційно-психологічного аспекту віри, його ролі та значення; емоційного значення віри для віруючого; причин виникнення релігійних почуттів, їх підвалин; спробуємо визначити основні етапи формування впливу сакрального мистецтва на емоційно-чуттєвий стан віруючого, а також вирізнити функції сакрального мистецтва.

Релігійна віра посідає визначне місце в релігійній ідеології і в практиці релігійних організацій. Богословські системи, які створювалися століттями, намагаються вмотивувати і виправдати релігійну віру. Богослужіння використовує різні методи і засоби впливу на людину для підтримання і зміцнення віри в Бога. Одним із таких методів є використання сили мистецтва. Звернемося до П.О. Флоренського, який пише: "У художній творчості душа захоплюється з дольного світу і сходить у світ горній... наситившись, обтяжена баченим, сходить у світ дольний. І тут, при цьому шляху вниз, на межі входження в дольне, її духовне стяжіння втілюється у символічні образи – ті самі, які, зміцнюючись, дають художній твір" [3, 72].

Релігійна віра існує як феномен психічного стану людини, її сферою вияву є повсякденна свідомість, для якої не є властивою критичність стосовно тих явищ, що сприймаються особистістю. У релігійній вірі втілюється віковічна мрія людини стати безсмертною, злитися в єдине з Богом чи природою. Така гармонія дає людині можливість перебувати у стані душевного спокою і єдності зі світом; цей стан може виявлятися лише в справжній, міцній вірі, тобто особистій вірі. Особиста віра визначається як комплекс почуттів, емоцій і досвіду віруючого, тому стан релігійного вірування майже цілком виключає будь-який теоретичний зміст. За певних обставин релігійна віра постає гарантом врівноваження психічного стану, тому пріоритети домінування віри залежать від об'єктивних факторів, але мають індивідуально-суб'єктивний характер. М.Г. Степанянц твердить, що “віра набувається не так розумом, як досвідом усього життя, всіх переживань” [4, 27].

Важливе значення в процесі формування й існування релігійної віри має емоційне навантаження, тому її часто-густо залічують до сфери переживань. Основою релігійної віри є своєрідність людської психіки, насамперед, здатність емоційно ставитися до певних уявлень, переживань, образів тощо. Поширеним є знання про благодатний вплив позитивних емоцій, які є стимулятором життєдіяльності людини, тому підсвідомо людина намагається знайти джерело позитивних емоцій, котре надало б їй можливість рухатися далі, відчувати впевненість і зберегти це чуття навіть у найскладніших ситуаціях. Так, А.І. Кирлежев відзначає, що “віру визначає аж ніяк не інтелект, а серце: та глибина людини, де думка і почуття, духовне і тілесне суміщаються” [4, 28]. Тому основна мета богослужіння, його практичного аспекту, полягає у відкритті шляху релігійній вірі саме до цих глибин особистості. Одним із таких засобів є сакральне мистецтво, його різноманітні галузі: живопис, музика, література та ін. Воно має на меті викликати певні емоції та почуття у віруючого.

Звернемо увагу на таке: досить часто трапляється ототожнення таких понять, як “емоції” і “почуття”, що є не коректним щодо цих термінів. Емоціями можна назвати найпростіші переживання, що виникають у зв'язку з потребою задовольнити біологічні потреби в їжі, повітрі тощо. П.Якобсон відзначає, що “почуття” мають подвійний характер: по-перше, це яскраво виражена реакція людини на певну ситуацію, тобто певне переживання, а по-друге – стійке емоційне ставлення, зв'язок із певними явищами (тут йдеться, наприклад, про любов до Батьківщини, любов до матері, до дитини та ін.) [7, 25–26]. Отже, під “почуттями” розумітимемо соціально зумовлені, стійкі й емоційні вияви ставлення людини до явищ навколишнього світу. Таким чином, відмінністю між емоціями і почуттями є наступне: найпростіші емоції пов'язані з біологічними потребами людини, і за своїм характером наближаються до інстинктів, але вони змінюються під час засвоєння особою культури; своєю чергою, почуття, як стійкі емоційні вияви ставлення, є продуктом соціального розвитку. Ця відмінність була відзначена і теологами, які надавали їй специфічної релігійної інтерпретації. За вихідні дані теологи брали вчення про безсмертя душі, котра є джерелом психічного життя людини, і розглядали емоції як прояв людської плоті, яка була пошкоджена внаслідок гріха; почуття, розум і волю приписували діям божественного духу.

Почуття слугують каталізатором будь-якої діяльності: раціональної, ірраціональної, матеріальної. Таким чином, вони детермінують всі рівні духовного життя і надають їм цілісності і завершеності. Ця теза рівною мірою стосується як особистості, так і колективних форм духовного життя, оскільки почуття значно впливають на взаємодію особистості і суспільства; таким чином, вони виконують соціальну функцію. Ще одним аспектом, на який треба звернути увагу, є те, що почуття беруть участь у формуванні і закріпленні колективних цінностей. Крім того, вони відіграють і комунікативну роль, тобто допомагають у процесі засвоєння, закріплення і передавання соціального досвіду. Надлишок почуттів обмежує

раціональне оцінювання будь-якої інформації і спрямовує свідомість у сферу ірраціонального сприйняття дійсності, зокрема, в релігію.

Релігійні почуття, як і будь-які інші, є соціально детермінованими і формуються під час розвитку особистості; вони не є вродженими, а складаються через ставлення людини до навколишнього світу, тобто це є так звані предметні почуття. До предметних почуттів можемо залічити інтелектуальні, естетичні, моральні і релігійні. Предметні почуття являють собою ставлення людини до навколишнього середовища, в них виражається аксіологічне відношення до предметної сфери, що виявляється через позитивні і негативні емоції. Предметною сферою релігійних почуттів є уявлення про надприродне і міцний зв'язок із практичною діяльністю під час здійснення релігійного культу.

Предметність релігійних почуттів має доволі своєрідний характер: в якості предмета в цьому випадку постає певне уявлення, ілюзія, ідея про нібито реально існуюче надприродне. Так, Д.Угринович твердить, що об'єкт релігійних почуттів існує лише в свідомості віруючої людини, цим об'єктом є надприродне у тій чи іншій формі.

Отже, релігійні почуття – це емоційне ставлення віруючих до вигаданих, але визнаних об'єктивними істот, якостей, сакралізованих речей, персон, місць, дій, явищ і до світу в цілому. Не всі переживання можна вважати релігійними, а лише ті, що пов'язані з релігійними уявленнями, ідеями, міфами і в силу цього набувають відповідної спрямованості, змісту і значення. Виникнувши, релігійні почуття стають об'єктом неодмінності: неодмінності їх переживання, відчуття релігійно-емоційної насиченості. З релігійними уявленнями може поєднуватись і діставати певної спрямованості зміст будь-якої емоції людини: страх, любов, радість, надія, чекання, практичні, естетичні та будь-які інші почуття. У цьому разі вони переживаються як “страх господній”, “любов до Бога”, “почуття гріховності, смирення”, “радість спілкування з Богом”, “чекання дива”, “надія на воздаяння”.

Отже, надприродне, Бог як предмет релігійної віри, є принципово непізнаваними, недоступними людському розуму. Пізнати його людина може тільки вірою, звідси випливає, що взагалі він не має відношення до розуму. Тобто уява про Бога існує тільки в головах віруючих і його пізнання здійснюється як конкретизація певних релігійних уявлень під час засвоєння релігійного віровчення.

Як можна пояснити емоційно-психологічний аспект віри? Богослови запевняють, що здатність вірити властива людській душі від народження і що Бог заклав цю здатність душі ще під час творення людини. Щодо цього російський релігійний філософ Н.Рождественський відзначає: “Коли в ній (Біблії) говориться про створення людини за образом Божим, про вроджену, самим творцем дану людині здатність прагнути до богоподібності, до досконалості, подібної досконалості свого височайшого первообразу, то цим чітко вказується на те, що для релігії покладено міцну основу у внутрішній сутності людини, в її богоподібність” [5, 175].

Насправді релігійна віра заснована на певних особливостях людської психіки, зокрема, здатності емоційно ставитися до певних ідей, уявлень, образів. Така здатність пояснюється, з одного боку, психофізіологічними особливостями людини, а з іншого – специфікою людських особливостей засвоєння навколишньої дійсності.

Спочатку, коли практично перевірені знання людей були обмеженими, в уяві людини про світ перепліталися дійсні знання і фантастичні сюжети. Надалі, внаслідок успішної практичної діяльності, люди виробляли ідеальні образи і ставили цілі, в яких відображалася їхня впевненість у творчих силах особи. Це була віра в сили і розум людини, віра, яка спиралася на попередній досвід людства і відображала історичні тенденції суспільного розвитку.

У процесі історичного розвитку люди діставали й інші знання, в яких відображалися обмеженість практичних засобів перетворення дійсності, що були їм

доступні, тобто люди розуміли, що їхні сили обмежені, тому мали діяти в таких умовах, які не могли змінити. На цій основі формувалася масова психологія невпевненості, залежності від чогось могутнього. На ґрунті цих негативних емоцій виникали системи світорозуміння, які проголошували залежність людини від надприродних сил. Релігійне світорозуміння допомагало людині пристосуватися до умов, що перевищували її сили; таке світорозуміння відображало і закріплювало слабкість людини, але, як засіб досягнення емоційної рівноваги, набувало важливого психологічного значення. Знаходячи у вірі пояснення багатьом незрозумілим явищам, людина починає вважати ці погляди істинними; усвідомлюючи власну слабкість, вона у вірі вбачає єдиний шлях до успіху, спасіння тощо. Так формувалося емоційне ставлення до релігійних поглядів і уявлень, що сприяло виникненню і становленню релігійної віри.

Передумовами релігійної віри є, на нашу думку, різноманітні типи емоційної налаштованості: невпевненість, почуття залежності тощо, тобто саме ті ідеї та уявлення, які мають важливе орієнтовне значення для окремої людини, набувають емоційного забарвлення і стають предметом віри. (Коли дія відбувається на основі точного наукового знання і досягнення мети не викликає сумніву, тоді емоції не виявляються.)

Причиною формування релігійних почуттів є віра в реальність надприродного, тобто релігійна ідея є передумовою виникнення релігійних почуттів. Оскільки крім релігійної віри існує ще й поняття “культу”, яке міцно взаємопов'язане з релігійними почуттями, то звідси випливає, що релігійні почуття підкріплюються, утримуються і викликаються реально існуючими речами: іконами, співами, музикою тощо. Д. Угринович зауважує, що часто-густо позитивні релігійні почуття спрямовані на реальний об'єкт (“чудотворна ікона”, “святі мощі”, релігійний проповідник чи церковний ієрарх), але навіть у цих випадках предмети релігійних почуттів мають, як впевнені віруючі, надприродні якості або постають у ролі уявного посередника між богом і людьми (проповідник чи служитель культу) [6, 234]. Коли людина приходить до храму, вона переживає певні почуття: полегшення, блаженство або спокій. Схожі переживання може викликати будь-який культовий предмет чи обряд, тому саме кінцева мета служителів церкви полягає в тому, щоб якомога більша кількість явищ життєдіяльності віруючого поціновувалася ним крізь призму релігійних почуттів. Таке оцінення має безпосередній суб'єктивний характер, основою якого є емоційна реакція віруючого, а саме – прояв релігійних почуттів.

З теоретичної точки зору, релігійними можуть бути всі галузі мистецтва, але історія засвідчує, що не всі різновиди мистецтва однаково використовуються у релігійній практиці. Для неї, зазвичай, обирають лише ті з них, які найбільш змістовно відтворюють духовну атмосферу і культову практику, тобто закріплюють релігійні ідеї на емоційно-чуттєвому рівні. Мистецтво створює неповторну атмосферу таємничості і причетності до богослужіння, тобто залучає людину в процес так званого духовного спілкування з Богом. Таким чином, створюється своєрідна єдність релігійної віри і мистецтва, яка цілеспрямовано впливає на свідомість людини і її духовний стан.

У процесі формування впливу сакрального мистецтва на емоційно-чуттєвий стан віруючого можна вирізнити етапи:

Перший етап: чуттєве сприйняття об'єкта. Відбувається проста фіксація у свідомості віруючого зовнішньої структури за формальними моментами: форма, розмір, кольори, звучання тощо. Сприйняття об'єкта завжди викликає потребу здобути певну інформацію про нього та його оточення;

Другий етап: здобуття потрібних знань про об'єкт і його цінність шляхом ознайомлення й отримання додаткової інформації. Від змісту отриманої інформації залежить формування емоційно-чуттєвого ставлення до даного об'єкта і відбувається

побудова шкали взірців. Зрозуміло, що формування емоційно-чуттєвого ставлення до того чи іншого витвору мистецтва залежить також і від індивідуальних особливостей психіки людини, яка сприймає інформацію: від рівня розвитку уяви, сприйнятливості та ін. Крім того, інформація повинна мати чіткий зміст, адже від її правильності і точності залежатиме подальше адекватне чи неадекватне сприйняття й оцінювання здобутих знань. Підтвердженням цієї тези може слугувати приклад: два хлопчики однакового віку (5 років) були приведені до православного храму і перше, що вразило обох дітей, – це ікона із зображенням розп'яття Ісуса. Священик, відповідаючи на запитання хлопчиків про суть зображення, розповів їм біблійну історію про розп'яття Ісуса. Але один із хлопчиків вже мав інформацію про Ісуса: йому розповідали батьки, що свято Різдва Христового відзначається тому, що цього дня народився Ісус, не пояснивши дитині, хто він такий і який зміст має саме свято; цього самого дня в будинку з'явилося маленьке цуценя і дитина була впевнена, що саме його народження і чекали. Отже, інформація, яку він отримав від священика, не мала для нього жодного значення і викликала тільки обурення. А другий хлопчик, вислухавши розповідь, навпаки, глибоко перейнявся нею, схвилювався і побажав дізнатися про це більше (із розповіді настоятеля храму Всіх Святих о. Володимира, м. Херсон).

Третій етап: формування шкали взірців. Свідчить про готовність суб'єкта до морально-етичного й естетичного оцінювання об'єкта, що обов'язково викликає чуттєве забарвлення.

Четвертий етап: зіставлення здобутої інформації, що підлягає оцінюванню, зі шкалою еталонів.

Таким чином, відбувається процес безпосереднього впливу сакрального мистецтва на формування емоційно-чуттєвого ставлення віруючого до об'єкта релігійної віри. Воно допомагає ствердженню у свідомості віруючого основних релігійних приписів і канонів завдяки наочному впливу на психіку, в процесі якого взаємопов'язуються в єдине ціле ідеальні образи та їхні предметні вираження.

Звідси випливає, що сакральне мистецтво виконує багато функцій, серед яких основними є:

- світоглядна – формує новий зміст, норми і цінності у релігійній практиці, яка, своєю чергою, трансформує їх на особистість;
- функція традиції – передає релігійну спадковість новим поколінням, враховує досвід попередніх поколінь, традицій, адаптує та інтерпретує їх відповідно до нових суспільних умов; зберігає релігійний досвід за допомогою мистецьких засобів;
- цілепокладальна – завдяки ціннісним і змістовним компонентам визначаються цілі і перспективи релігійної діяльності;
- активізуюча – стимулює душевні сили людини, її волю, енергію;
- компенсаторна – відволікає від будь-яких проблем, надає своєрідне емоційне розрядження; робить можливим створення своєрідної реальності, яка дає можливість відволіктися від дійсності, знижуючи при цьому психологічне напруження;
- латентна, за якої один і той самий різновид сакрального мистецтва може викликати як позитивні, так і негативні почуття.

Отже, культове мистецтво покликане втілити у своїх творах надприродне, нематеріальне, духовне земними, матеріальними засобами, представити чуттєво те, що людські органи чуттів неспроможні сприймати, сформувати емоційно-чуттєве значення для особистості за допомогою ідейно-емоційного змісту і, таким чином, сприяти становленню релігійної віри.

ЛІТЕРАТУРА

1. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. – М., 1993.
2. Журнал Московской патриархии. – 1981. – № 10.

3. Журнал Московской патриархии. – 1986. – № 9.
4. Кучмаева И., Батищев Г. Вера // Наше наследие – 1990. – № 4.
5. Рождественский Н.П. Христианская апологетика. – СПб., 1884.
6. Угринович Д.М. Психология религии. – М., 1986.
7. Якобсон П. Психология чувств. – М., 1958.